

YAPI AÇISINDAN CÜMLE SORUNU

*H. İbrahim DELİCE**

ÖZET

Cümle terimi dil bilgisi çalışmalarında 'yargı' kavramı etrafında 'çekimli eylemle kullanılan sözcük veya sözcük öbeği dizisi' olması ve bir duygu, düşünce, hüküm vb. ifade etmesi' özellikleri esas alınarak tanımlanmaktadır. Cümlelerin 'yargı' esaslı bu tanımı, cümle için doğru bir bakış açısını yansıtmamaktadır; çünkü, bir sözcük veya sözcük öbeği de cümle içinde yerine göre bir yargı ifade edebilir. Bir dizgeye cümle dememizi sağlayan en temel kavram 'yüklem'dir. Dolayısıyla, "Cümle, bir yüklem ile ona bağlı en az bir tamamlayıcıdan oluşan ve bir oluş, kılış ile durum bildiren söz dizim biçiminin adıdır." şeklinde tanımlandığında 'yapı bakımından cümle' konusunda bizi doğruya götürebilecek başka bir açıdan bakmamız mümkün olabilecektir. Yüklem etrafında tamamlayıcı cümle öğelerinin eklenmesiyle oluşturulan cümle, eğer başka bir yüklem yapısal ögesi olmuyorsa iki öğeli dizgeyi bir cümle saymak doğru olmaz; zira, her iki dizgenin de öğe çözümlemesi ayrı ayrı yapılır. Bir kılış, oluş veya durum bir yüklem etrafında ifade edildikten sonra başka bir cümleyle birbirini takip eden zaman çizgisi doğrultusunda sıralama bağlaçları veya noktalama işaretleriyle sıralanarak ya da bir cümle başka bir cümleyle bağlama edatları vasıtasıyla ilişkilendirilerek yan yana dizilebilir. Anlamca birbirinin tamamlayıcısı olmasına rağmen yapısal açıdan bakıldığında ayrı birer cümle olan bu dizgeleri bir birleşik cümle saymak doğru değildir. Sonuç olarak bir yüklem etrafında oluşturulan dizge için 'yapmak' dolayısıyla 'yapı'; iki yüklem etrafında ayrı ayrı yapılmış dizgeleri bir amaç veya anlam doğrultusunda kurgulamak için 'kullanmak' dolayısıyla 'kullanım' sözcüklerinin benimsenmesi ile cümle tanımına aykırı cümle tasniflerinin ortaya çıkması önlenmiş; var olan cümle tasniflerindeki çelişki giderilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cümle, yapılarına göre cümle, girişik birleşik, iç içe birleşik, sıralı, bağlı.

IN TERMS OF SENTENCE STRUCTURE PROBLEM

ABSTRACT

In grammar works term of sentence is defined around "judgement" concept as considering that it is an order of word or a word group using with a verb declined and it implies a sense, view, adjudication etc. The definition of sentence based on judgement is a correct perspective for sentence. Because a word or a word group can also infer a judgement in

* Prof. Dr., Cumhuriyet Ü. Fen-Ed. Fak. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Böl. El-mek: ibrahimdelice@hotmail.com

sentence according to circumstances. The corner stone which makes we accede an order as a sentences is the predicate. Correspondingly when the sentence is defined in the form "Sentences is the name of syntax format which consists of a predicate and at least one collateral being incidental upon predicate and implies occurrence, making or status", it will be possible that we see the matter of sentence according to structure in a new light which makes we get at the truth. To be accept that a system consisting of two predicate is one sentence is not correct, if the sentence composed arround predicate adding collateral parts of sentence isn't structured part of another predicate. Because analysing parts for either sentence is maked separately. After an occurrence, making or status is to connoted arround a predicate, they could be ordered concatenating with conjunction or punctuation marks or associating a sentences with another sentence thanks to preposition ranking. It is not correct to accept as a compound sentence these systems which consists of apart sentences when it is looked as to structural, although they complement each other as to mean. As a result it would be counteracted classification of sentence conflicting with sentence defination word of structure namely "to structure" the system formed arround a predicate; adopting word of usage namely "to use" the system formed as apart sentences arround two predicates for an aim or a mean and it would be maked away paradox in sentence classification existing.

Key Words: The sentence structures of the sentence, the combined enterprise, nested combined, sequential, depending on.

Giriş

Cümle terimi dil bilgisi çalışmalarında 'yargı' kavramı etrafında 'çekimli eylemle kullanılan sözcük veya sözcük sözcük öbeği dizisi' olması ve bir duygu, düşünce, hüküm vb. ifade etmesi' özellikleri esas alınarak tanımlanmaktadır. Aşağıda örnekleme metoduyla çeşitli kaynaklardan alınmış cümle tanımları bunu açık bir şekilde göstermektedir.

"Kendi kendine yeten bir yargı cümle sayılır. Demek ki cümlelerin temeli bir bağıntısız yargıdır." (Banguoğlu 1974: 522).

"Yargılı anlatımların en önemli bölümü tümcelerdir. Bir yargı bildirmek üzere tek başına kullanılan çekimli bir eyleme veya çekimli bir eylemle birlikte kullanılan sözcükler dizisine tümce denir." (Hatipoğlu 1982: 99).

"Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir durumu, bir olayı yargı bildirerek anlatan kelime veya kelime dizisine cümle denir." (Karahana 1991: 40).

"Cümle bir fikri, bir düşünceyi, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak bir hüküm hâlinde ifade eden kelime grubudur. Bundan önce gördüğümüz kelime grupları belirtme grupları idi. Cümle ise bir hüküm grubu'dur. Cümlelerin temel fonksiyonu hüküm ifade etmektir. Onun için cümle en tam, en geniş kelime grubudur." (Ergin 1994: 405).

"Bir hüküm, bir düşünce, bir duygu vb. İfade etmek üzere çekimli bir fiille veya sonuna cevher fiili getirilen bir isimle kullanılan kelimeler dizisi. Çekimli bir fiil tek başına da cümle olabilir." (Topaloğlu 1989: 48)

"Aralarında birtakım ilişkiler bulunan, bazı kurallara göre bir araya gelen ve belli bir anlamı olan sözcük dizimi." (Koç 1992:262).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

“Bir duyguyu, bir düşünceyi, bir hareketi, bir olayı, okuyan ve dinleyende herhangi bir soruya meydan vermeyecek şekilde tam olarak anlatmaya yarayan kelime veya kelime dizisine cümle denir.” (Karasoy vd. 2004: 209).

“Cümle; bir düşünce, bir olay, bir istek, bir yargı anlatan kelime ya da kelimeler dizisidir. Bir başka ifadeyle «bir fikri, bir duygu ve düşünceyi, bir oluş ve ilişki tam olarak bir hüküm hâlinde anlatan» kelime ya da kelime grubuna cümle denir.” (Toparlı vd. 1996: 102).

Cümlelerin 'yargı' esaslı tanımı, cümle için doğru bir bakış açısını yansıtmamaktadır; çünkü, bir sözcük veya sözcük öbeği de cümle içinde yerine göre bir yargı ifade edebilir. “Evin önündeki ağaçtan kırmızı kazaklı iri yapılı çocuk herkesi şaşırtan bir çeviklikle atladi.” dizgesi bir cümledir ve 'Evin önünde bir ağaç bulunmaktadır.', 'Bir çocuk kırmızı kazak giymiştir.' 'Bir çocuk iri yapılı olmasına rağmen çevik hareket etmiştir.' 'İri yapılı çocuğun çevik hareketi herkesi şaşırtmıştır.' gibi yargıları da cümlesel yargının içinde bulunan sözcük ya da sözcük öbekleri iletmektedir. Böyle olunca, cümleyi 'yargı' kavramıyla sorgulamak dil araştırmacılarını doğru sonuçlara götürmemektedir.

Bir dizgeye cümle dememizi sağlayan en temel kavram 'yüklem'dir. Dolayısıyla, “Cümle, bir yüklem ile ona bağlı en az bir tamamlayıcıdan oluşan ve bir oluş, kılış ile durum bildiren söz dizim biçiminin adıdır.” şeklinde tanımlandığında 'yapı bakımından cümle' konusunda bizi doğruya götürebilecek başka bir açıdan bakmamız mümkün olabilecektir.

Bu bakış açısına girmeden önce “Dilbilgisi çalışmalarında 'yapı bakımından cümle' nasıl incelenmektedir?” sorusunun cevabını aramakta fayda vardır.

Bangoğlu, cümleyi basit ve birleşik olarak değerlendirir ve birleşik cümleyi de kendi içinde tümleme ve karmaşık şeklinde iki sınıfa ayırır. Tümleme birleşik cümlelerin alt başlıkları şart, ilinti ve bağlam; karmaşık cümlelerin alt başlıkları ad-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil cümlelerinden oluşur (1974: 522-586). Banguoğlu'nun yaklaşımındaki dikkat çekici ayrıntı bağlı ve sıralı cümle dizilerinin tümleme bağlam cümleleri içinde verilmesi ve 'ki' ile 'hani' bağlaçlarının diğer bağlaçlardan ayrı düşünülerek tümleme ilinti zamiri cümlesi diye verilmesidir.

Hatiboğlu da cümleyi yalın ve birleşik terimleriyle ikiye ayırdıktan sonra birden çok çekimli eylem kullanılabileceğini ifade ettiği birleşik cümleyi kendi içinde yan cümlelerin temel cümleye bağlanma şekillerine göre bağlaçlı, dilekli, koşullu, ilgeçli, olumsuzluk koşaçlı, sorulu, ikilemeli, kalıplaşmış, aratümceli, girişik ve sıralı alt başlıklarıyla listeler (1982: 145-172). Hatiboğlu'nun yaklaşımındaki dikkat çeken husus ise girişik ve iç içe birleşik cümleler ile sıralı ve bağlaçlı cümle dizilerindeki yükleme veya yüklemsiye bağlı söz dizilerinin hepsini birbirinden farklı düşünülmeden yantümce terimiyle adlandırılmasıdır. Dolayısıyla, Hatiboğlu'na göre cümle dizileri de birleşik cümle içinde düşünülmektedir.

Ergin de cümleyi basit ve birleşik olarak ikiye ayırır ve birleşik cümlelerin alt başlıklarını şartlı, ki'li ve iç içe olarak belirler (Ergin: 404). Ergin'in yaklaşımında ise bağlı ve sıralı dizilerin cümle yapısı içinde hiç incelenmemesi dikkat çekicidir.

Karahan cümleyi basit ve birleşik diye genel ayırıma tabi tutmadan basit, birleşik (şartlı, ki'li ve iç içe) bağlı ve sıralı olmak üzere dört grupta inceler (1991: 59-67). Karahan'ın yaklaşımındaki dikkat çekici husus bağlı ve sıralı cümlelerin birleşik cümleden ayrılarak ona denk ayrı birer kategori oluşturmalarıdır. Karahan'ın bir diğer farklı yaklaşımı da girişik cümle yapısını basit cümle saymasıdır.

Toparlı ve çalışma arkadaşları cümleyi basit ve birleşik diye ikiye ayırdıktan sonra birleşik cümleyi kendi içinde girişik, şartlı, iç içe, sıralı, bağlı ve ki'li olarak sınıflandırmaktadırlar

(1996: 111-113). Bu yaklaşımda görülen farklılık da ki'li birleşğin bağlı birleşikten ayrı düşünülmesidir.

İbrahim Delice de yapılarına göre cümleleri Türkçe Sözdizimi kitabının ilk baskısında üç temel gruba ayırmıştır. Birleşik cümleleri ise "sıralı, girişik, şartlı, edatlı, iç-içe, karmaşık birleşik cümleler olarak listeler (2001: 156-158); ancak, kitabının üçüncü basımında sıralı ve bağlı cümle dizilerini 'yapılarına göre cümle' başlığı altında değil de 'kullanımlarına göre cümleler' başlığı altında verir (2007:163-168). Bu yaklaşımın en bariz özelliği, cümleyi amaç kavramı doğrultusunda 'yapmak' ve 'kullanmak' esasları ile birbirinden ayırmasıdır.

Akçataş birbiriyle anlam ilişkileri olan sıralı ve bağlı cümle dizisine dil bilimcilerin 'sözce' (Vardar 1988: 189) ve Kerime Üstünoğlu'nun *Dede Korkut Destanları Cümleden Büyük Birlikler* adlı çalışmada kullandığı 'cümleden büyük birlik' (Üstünoğlu 1998: 2) terimlerinden mülhem 'cümle grubu' demektedir. Bu bağlamda cümle gruplarını neden-sonuç, açıklama, örnek, amaç, karşılaştırma, koşul, karşıtlık bağı terimleriyle sınıflandırmaktadır (2007-I: 7-19). Cümle grubu dediği cümle dizilerini de bağımlı ve bağımsız olarak iki grupta sınıflandırmaktadır. (2007-II: 7-13). Akçataş'ın görüşü ise yüklem ve bağlamları farklı olan ve birbiriyle anlam ortaklığına sahip cümleleri 'kelime grubu' paralelliğiyle 'cümle grubu' olarak bir terime bağlama çabası olarak diğerlerinden ayrılır.

Yapılarına göre cümle konusunda bu yaklaşımları genel olarak değerlendirdiğimizde - Delice 2007 hariç- farklı yaklaşımlar olmasına ve birleşik cümle başlığı altında çeşitlendirilmesine rağmen sıralı ve bağlı cümle dizilerinin genelde 'yapılarına göre cümle' başlığı altında verilmiş olmasından dolayı aslında ayrı ayrı cümlelerin bir cümle olduğu fikrinde birleşmesidir.

Yüklem etrafında tamamlayıcı cümle öğelerinin eklenmesiyle oluşturulan cümle, eğer başka bir yüklem yapısal ögesi olmuyorsa iki yüklemli dizgeyi bir cümle saymak doğru olmaz; zira, her iki dizgenin de öge çözümlemesi ayrı ayrı yapılır.

Bir kılış, oluş veya durum bir yüklem etrafında ifade edildikten (cümle yapıldıktan) sonra başka bir cümleyle birbirini takip eden zaman çizgisi doğrultusunda sıralama bağlaçları veya noktalama işaretleriyle sıralanarak ya da bir cümle başka bir cümleyle bağlama edatları vasıtasıyla ilişkilendirilerek yan yana dizilebilir. Anlamca birbirinin tamamlayıcısı olmasına rağmen yapısal açıdan bakıldığında ayrı birer cümle olan bu dizgeleri bir birleşik cümle saymak doğru değildir. Zaten, bazı dilciler (örn. Karahan, Akçataş) bunu fark ederek birleşik cümleden ayrı başlıklandırmıştır.

Buna göre, dil bilgisi çalışmalarında 'yapılarına göre cümle' başlığı altında ele alınan dizge yapıları Delice 2007'de incelendiği gibi şu şekilde incelenebilir:

A. Yapılarına Göre Cümleler

1. Basit Cümle: İçinde yüklem, yüklem öbeği ve iç cümle barındırmayan cümleler: *Ahmet yarın kardeşini okula getirecek.*

2. Birleşik Cümle: İçinde yüklem, yüklem öbeği ve iç cümleden birini veya birkaçını bulunduran cümlelerdir; bunlar kendi içinde gruplara ayrılır:

a. Girişik Birleşik Cümle: İçinde yüklem veya yüklem öbeği barındıran cümleler: *Önde giden Ahmet idi. Benim Hasan'dan aldıklarım daha iyi değildi. Burada yatacak olanlara birer battaniye ver.*

b. İç-içe Birleşik Cümle: İçinde yüklem bir ögesi olarak yine bir cümle barındıran dizgeye iç-içe birleşik cümle denir: *Herkesin duyacağı bir sesle "Allah'ın dediği olur." dedi.*

c. Karmaşık Birleşik Cümle: İçinde hem yüklemsi veya yüklemsi öbeği hem de iç cümle barındıran cümleler: “*Burada yatacak olanlara birer battaniye ver.*” diye yüksek sesle bağırırdı.

B. Kullanımlarına Göre Cümleler

Ayrı ilkeler doğrultusunda yapılan ancak bir amaç için yan yana getirilen veya birinin diğerini anlamca tamamlaması amacıyla kullanılan cümleler dizisidir.

1. Sıralı Cümleler: Aynı zaman dilimi içinde gerçekleşen veya birbirini takip eden bir zaman seyri sergileyen iki cümlenin sıralama işlevli bağlaçlarla ya da bu tür bağlaçlar yerine kullanılan noktalama işaretleriyle yan yana kullanılmasının adıdır. Kendi içinde öge ortaklığı olup olmamasına göre iki gruba ayrılır.

a. Bağımsız Sıralı Cümleler: Aynı zaman dilimi içinde gerçekleşen veya birbirini takip eden bir zaman seyri sergileyen iki cümlenin öge ortaklığı olmaksızın yan yana kullanılmasının adıdır: *O bize neden hiç uğramıyor; biz ona bir şey mi yaptık?*

b. Bağlı Sıralı Cümleler: Aynı zaman dilimi içinde gerçekleşen veya birbirini takip eden bir zaman seyri sergileyen iki cümlenin öge ortaklığı ile yan yana kullanılmasının adıdır: *Hasan bana bakıyor; kıkır kıkır gülüyordu. Her şeyi ben yaptım; o sahiplendi.*

2. Bağlı Cümleler: Değişik yapılarla oluşturulmuş cümlelerin sıralama işlevli bağlaçlar dışında ilişkilendirme bağlaçları aracılığıyla birbirini anlamca tamamlamak için kullanılması yoluyla ortaya çıkan cümle dizisinin adıdır. *Çok çalış; ki, kazanasın. Oynayamadılar; çünkü, yağmur yağdı.*

Sonuç olarak bir yüklem etrafında oluşturulan dizge için 'yapmak' dolayısıyla 'yapı'; iki yüklem etrafında ayrı ayrı yapılmış dizgeleri bir amaç veya anlam doğrultusunda kurgulamak için 'kullanmak' dolayısıyla 'kullanım' sözcüklerinin benimsenmesi ile cümle tanımına aykırı cümle tasniflerinin ortaya çıkması önlenmiş; var olan cümle tasniflerindeki çelişki giderilmiş olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKÇATAŞ, Ahmet (2007); “*Türkiye Türkçesinde Yapı, İşlev ve Anlam İlişkileri Açısından Cümle Grupları ve Cümle Türleri Üzerine Bir Deneme-I*”, Belleten, 2007-I, s. 7-19.
- AKÇATAŞ, Ahmet (2007); “*Türkiye Türkçesinde Yapı, İşlev ve Anlam İlişkileri Açısından Cümle Grupları ve Cümle Türleri Üzerine Bir Deneme-II*”, Belleten, 2007-II, s. 7-13.
- APAYDIN, Muhammet (1996); “*Yeni Bir Terim Önerisi: “Birlikte Cümle”*”, Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi, Eylül 1996, C: 1996/II, S: 537, s. 252-255. (Birleşik cümle yerine birlikte cümle terimini teklif etmektedir.) (Apaydın 1996: 252-255).
- BANGUOĞLU, Tahsin (1974); **Türkçenin Grameri**, Baha Matbaası, İstanbul.
- DELİCE, H. İbrahim (2001); **Türkçe Sözdizimi**, Dilek Matbaası, Sivas.
- DELİCE, H. İbrahim (2007); **Türkçe Sözdizimi**, Kitabevi Yayınevi, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem (1994); **Üniversiteler İçin Türk Dili**, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1982); **Türkçenin Sözdizimi**, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara.
- KARAHAN, Leyla (1991); **Türkçede Sözdizimi**, Akçağ Yayınevi, Ankara.

-
- KARASOY, Yakup-YAVUZ, Orhan-KAYASANDIK, Ahmet-DİREKÇİ, Bekir (2004); **Uygulamalı Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri**, 3. Baskı, Tablat Kitabevi, Konya.
- KOÇ, Nurettin (1992); **Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1994); **Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ötüken Yayınları, Birinci Basım, İstanbul.
- TOPARLI, Recep-KARATAŞ, Turan-VURAL, Hanifi (1996); **Türk Dili**, Üçüncü Baskı, Seyran Yayınları, Sivas.